

Показателни местоимения и местоименни наречия в ранната онтогенеза: полско-български паралели

Юлияна Стоянова (София)

Цель данного исследования – представить самые ранние стадии овладения указательными местоимениями и местоименными наречиями, как маркерами пространственного дейксиса, на основе данных онтогенеза в болгарском и польском языках. Существует универсальная тенденция, согласно которой указательные местоимения и местоименные наречия относятся к числу самых ранних слов-заместителей, усваиваемых детьми. Известно также, что первоначально эти дейктические средства используются в своей неконтрастной функции, а в ряде случаев их употребление связано с нестандартными значениями. В сопоставлении болгарских и польских данных акцент ставится на поиск общих, наряду с лингвоспецифическими и индивидуальными, характеристик усвоения.

The purpose of this paper is to review how Bulgarian and Polish children acquire demonstrative pronouns and pronominal adverbials as markers of spatial deixis. According to a universal tendency, demonstratives are among the earliest pro-words that children acquire. Previous investigations show that in the acquisition of demonstrative pronouns and pronominal adverbials these are initially used in their non-contrastive functions; besides, the acquisition of demonstratives is preceded by a developmental stage in which transitional deictic systems with various types of non-standard meanings are observed. The analysis of the Bulgarian and Polish data aims at looking for universal tendencies as well as revealing language specific and individual differences.

Ключови думи: овладяване на първи език, пространствен дейксис, български и полски показателни местоимения и местоименни наречия; конотативни значения на демонстративите

1. Въведение

Цел на това изследване е да представи най-ранните стадии в онтогенезата на българските и полските показателни местоимения и местоименни наречия като маркери на пространствен дейксис.

Изследването е базирано върху следните теоретични постановки:

а) Показателните местоимения и местоименни наречия са между първите думи заместители, които децата започват да употребяват.

б) Немаркираните членове на опозициите се овладяват преди маркираните.

в) Първоначално децата използват тези езикови средства в тяхната неконтрастна функция.

г) Преди да овладяват противопоставянето на показателните местоимения и местоименни наречия според признака *близост: неблизост*, децата използват тези думи заместители с нестандартни значения.

д) Овладяването следва универсални тенденции, но отразява и спецификата на овладяваните езици.

е) На фона на универсалните тенденции и езиковоспецифичните особености се проявяват също така индивидуални особености, характерни за отделните деца, които отразяват вариации по скорост и стил на овладяването.

Теоретичните постановки са обобщения на съществуващи в литературата по психолингвистика изследвания, включително върху български език (Стоянова 2009а и 2009б).

Българските данни, използвани в това проучване, са ексцерпирани от спонтанната вербална продукция на 3 лонжитудно проследени от автора деца (Стефан, Вероника и Лилия) и включват следните периоди от развитието им: за Стефан от 1;8-2;6¹ години, за Вероника от 2;2-2;8, за Лилия от 1;7-2;5. Полските данни са извлечени от дневниковите записи на три деца (Баша, Инка и Яш) от корпуса на Шуман, транскрибирани и включени в международно достъпната база данни CHILDES², като са ексцерпирани от записи с обхват съответно от 1;6-2;6 (за Инка и Яш) и от 1;7-2;6 (за Баша).

2. Дефиниране на опозициите

По традиция се смята, че в съвременния българския книжовен език пространственият дейксис е представен от двучленна система на показателни местоимения и местоименни наречия, изградена върху признака *близост: неблизост (проксималност: непроксималност)* на обекта, признака или мястото спрямо говорещото лице. По този признак се различават местоименията от парадигмата на **този** (*тази, това¹, това², тези* и вариантите им *тоя, тая, туй, тия; тоз, таз, тез*) и местоименията от парадигмата на **онзи** (*онази, онова¹, онова², онези* и вариантите им *оня, оная, оназ, онуй, ония*), както и наречията **тук - там** (вж. ГСБКЕ, т. 2: Ницолова 1984: 70). Историческото развитие на системата обаче свидетелства, че „днес опозицията на формите с корен Т- и с корен ОН- се изгражда върху признака ‘далечност’, с който са маркирани формите с корен ОН- и немаркирани формите с корен Т-“ (Ницолова, 1986: 106).

¹ Така изглеждат международно приетите обозначения на възрастта на децата в години, месеци и дни: 1;6,7 = една година, 6 месеца и 7 дни.

² <http://childes.psy.cmu.edu/data/Slavic/Polish/>

Като се позовава на изследването на Велчева-Бояджиева³ (1963: 131), Ницолова подчертава, че „... по-общото дейктично значение на члена с корен Т- позволява от него да се образува определителният член, третоличното местоимение (най-рано) и относителните местоимения...“ (1986: 107).

Полските демонстративи са включени в сходна двучленна система на опозиции, в която местоименията *ten* (*ta, to, ci, te*) и пролокативът *tu/tutaj* се противопоставят на местоименията *tamten* (*tamta, tamto, tamci, tamte*) и пролокатива *tam* според признака *проксималност: непроксималност* (подробна съпоставка между полските и българските показателни местоимения намираме у Мостовска 2004).

И в двата езика съществуват показателни местоимения за указване на признаци⁴, които по своя произход също са свързани с пространствен дейктичния контраст на корените Т- и ON-, но пространствената семантика е метафоризирана. Така дейкисът поема друга функция, която може да бъде дефинирана чрез признаците „тъждество: различие“ на референтите в рамките на текста. За съвременния български език тази функция се осъществява чрез противопоставянето между местоимения от парадигмата на *този/такъв* и на *инакъв/друг* (Ницолова 1986: 107). Върху признака тъждество: различие се гради и противопоставянето между пролокативите *така* и *иначе/другояче*, указващи на начина на извършване на някакво действие или протичане на събитие. В полския език този контраст се носи от парадигмите на местоименията *ten/ taki* и *inny/ drugi* и на пролокативите *tak – inacze*.

В българския език освен описаните демонстративи съществува и показателната частица *ето*. В разговорния стил „алегро“ тя често се явява в съкратени варианти – *ей* (и оставащото извън езиковедските описания *е*), използвани само в комбинации с други демонстративи или с винителни личноместоименни клитики, напр. *ей ме, ей го; ей това, ей тоя, ей тук ей там, (е тук, е там)*. Тази частица е тясно свързана със ситуативния дейкис и само по изключение може да се срещне в текстовия.

И в двата езика се използват префигирани форми на местоименните наречия, чрез които се уточняват пространствените понятия, като *от-тук: оттат; дотук: дотам, dotąd*, както и двойката *насам: натам, tędy: tamtędy* и които са свързани със съответните дейктични глаголи⁵ за движе-

³ „Съществената разлика между *тоя* и *оня* ... е в това, че докато дейктичният белег „далечност“ е задължителен за местоимението „оня“, „близостта“ не е задължителен белег за *тоя*. *Тоя* означава както близък, така и далечен предмет...“

⁴ Към демонстративите се числят и местоименните наречия за количество *толкова, tyle* и за време *сега: тогава; teraz: wtedy*, които няма да бъдат разглеждани тук.

⁵ Освен чрез местоимения, пространственият дейкис се изразява и чрез някои глаголи за движение, като *идвам: отивам; донасям: отнасям, довеждам: отвеждам* (*przychodzić – iść; przynosić – odnosić; przyprowadzać – odprowadzać*) и т.н.

ние; тъй като не са между рано усвоените езикови знаци, те не се коментират специално, но се срещат в пример (4), цитиран по-долу.

Дейктичната функция, свързана с указване на пространството, е основна за показателните местоимения и местоименни наречия, затова най-напред ще бъде разгледан процесът на овладяване на дейктичния контраст (посредством опозициите *този-онзи*; *ten-tamten* *тук-там*; *tu/tutaj-tam*), а след това – на метафоризирането му (*този/такъв-иначе/друг*; *ten/ taki-inny/ drugi* и *така и иначе/ другояче*; *tak – inacze*).

3. Анализ на данните

3.1. Ранна поява на показателни местоимения и местоименни наречия

Резултатите от анализа на българските и полските данни потвърждават универсалната тенденция (Уейлз 1986; Кларк 2005; Стоянова 2009а, 2009б и др.), според която показателните местоимения и местоименни наречия са измежду най-рано усвоените думи заместители. Първите езикови единици с пространствена дейктична функция се появяват в речевата продукция на изследваните български и полски деца още в еднословния стадий от развитието им.

Очаква се първоначално децата да употребяват една от формите, противопоставящи се по признака *далечност: недалечност (близост)* – по-вероятно немаркираната. Еднословният и ранният двусловен стадий от езиковата онтогенеза са предграматични⁶, следователно показателните местоименни наречия, наред със субстантивирани местоимения *това* и *то*, в качеството си на неизменяеми единици би трябвало да са по-лесни за перцепция, анализ и продукция⁷, отколкото изменяемите форми на *този: онзи* и *ten: tamten* (в българския език те се изменят по род и число, а в полски освен това притежават пълната падежна парадигма на останалите имена).

Като цяло очакванията се потвърждават от ексцерпирани данни. В края на еднословния и началото на двусловния период от развитието си изследваните деца употребяват демонстративи (показателни местоимения и местоименни наречия), а българските деца и показателната частица

⁶ Първата фаза от детското развитие може да се опише като система с две равнища, в която „съдържанието се съотнася с израза (т.е. значението със звуковия комплекс) без посредничеството на граматическа форма“ (Халидей 1975); вж. също теоретичните постановки на Дреслер, приложени към българския език от Велка Попова (2006).

⁷ Причината е, че тези форми може да се употребяват самостоятелно (в традиционните синтактични описания на българския език изречения, състоящи се само от една дума, в случая демонстратив, са познати като неразчленими изречения), но и когато са в рамките на многословни изказвания, те са по-достъпни за сегментиране в потока на речта.

ето за означаване на обекти и места в ситуация на споделено внимание. Демонстративите функционират като еднословни изказвания, но се срещат и в ранни двусловни съчетания (напр. за полски *tu jest*). Българските данни съдържат примери, включващи два действителни маркера: показателната частица *ето/ей/è* и местоименните наречия *тук* и *там*, напр. *ей/ è тука; ей/ è там*.

Както в българския, така и в полския ексцерпиран материал се наблюдава тенденцията проадвербиалните действителни знаци (*тук, там; tu, tam*) да преобладават над прономиналните. Местоименните парадигми са представени почти без изключение от субстантивирани форми *това* и *то*. Функцията на тези единици е да насочва вниманието на адресата към обектите и местата, които са непосредствено присъстващи в комуникативната ситуация. От тези форми предстои да се развие системата на пространствен дейксис и анафора в рамките на „the universe-of-discourse“ (Лайънс 1977: 657).

3. 2. Немаркираните членове на опозицията се появяват по-рано от маркираните

Характерът на системните отношения между показателните местоимения и местоименни наречия в двата езика ни насочва към очакването, че тъй като са немаркирани членове в опозицията, формите за указване на недалечност (близост) се появяват по-рано и се използват по-често. Данните от повечето изследвани деца потвърждават това предположение. В ранните стадии на овладяване на демонстративите в речта на полските и на българските деца проксималните форми преобладават над дисталните.

Тази тенденция е по-силно изразена във вербалната продукция на българските, отколкото в тази на полските деца, при това по-скоро за показателните местоимения (*мози: онзи* и *ten: tamten*), отколкото за местоименните наречия (*тук: там* и *tu: tam*). Интересно е, че и в двата езика непроксималните показателни местоимения са изключително **непропорционално** представени в речта на отделните деца (вж. данните в Таблица 1 и Таблица 2). Във вербалната продукция на Лилия за изследвания период (1;7-2;5) са регистрирани 12 случая на употреба на местоимението *онзи* (с различни словоформи), в продукцията на Стефан (между 1;7-2;5) – един случай, а на Вероника – нито един; при Яш (за периода 1;6-2;6) форми на *tamten* са отбелязани 23 пъти, при Баша (между 1;7-2;6) – 3 пъти, докато при Инка (между 1;6-2;6) е регистрирана само една употреба.

Таблица 1: Показателни местоимения и местоименни наречия в българската извадка

	това	Този (тази, тези)	Оня (оня, онова, нези)	Такъв (такава, такова, такива)	Друг (друга, -о, -и)	тук	там	така	Общо
Стефан (1;8-2;6)	53 15,96%	31 9,34%	1 0,003%	–	40 12,05%	139 41,87%	54 16,27%	14 4,22%	332
Вероника (2;2-2;9)	21 25%	9 10,71%	–	11 13,1%	4 4,76%	16 19,05%	10 11,9%	13 15,48%	84
Лилия (1;7-2;5)	90 32,49%	62 22,38%	12 4,33%	6 2,17%	9 3,25%	50 18,05%	18 6,5%	30 10,83%	277

Таблица 2: Показателни местоимения и местоименни наречия в полската извадка

		ten, ta, (ci), te	tamten, tamta, tamto, tamci, tamte	<i>Taki, taka, takie</i>	inny, drugi	Tu (tutaj)	tam	tak	Общо
Баша (1;7-2;6)	185 47,19%	41 10,46%	3 0,76%	12 3,06%	drugi 19 – 4,85% Inny – 7 – 1,79%	86 21,94%	16 4,08%	23 5,87%	392
Инка (1;6-2;6)	86 12,06%	12 1,63%	1 0,14%	148 20,76%	Drugi – 8 – 1,12% Inny – 17 – 2,38%	233 32,68%	157 22,02%	51 7,15%	713
Яш (1;6-2;6)	98 22,63%	38 8,76%	23 5,31%	55 12,7%	Drugi – 10 – 2,31% Inny – 1 – 0,23%	Tu – 125 28,87% tutaj – 8 1,85%	58 13,4%	17 3,93%	433

За разлика от непроксималните показателни местоимения *онзи/ tamten*, непроксималните показателни местоименни наречия *там/ tam* се явяват редовно в речта на всички деца, макар и да отстъпват количествено на проксималните *тук/ tu*. Следователно може да приемем, че докъм средата на третата година децата изразяват контраста проксималност: непроксималност най-вече посредством пролокативите *тук: там* и *tu: там*.

Едно от българските деца се отклонява значително от посочената тенденция. Първият демонстратив във вербалната продукция на Стефан е *там* (маркираният член на двойката *тук: там*) и в продължение на около три месеца (на възраст между 1;8 и 1;11) детето посочва места и обекти в пространството само посредством тази форма. Към 1;11 в речта му се появява субстантивираното показателно местоимение *това*, но не и пролокативът

тук; по същото време са регистрирани (напълно допустими за стандартната българска употреба) съчетания *това там*, но не и (по-честите и по-типични) *това тук*. Необичайното предпочитание към маркираната форма в началните стадии от развитието на Стефан се компенсира след 2-годишната му възраст: употребата на *тук* нараства многократно, така че в общото количествено съотношение немаркираният корелат видимо преобладава над маркирания (вж. стойностите на *тук* и *там* в Таблица 1).

3.3. Използване на показателните местоимения и местоименни наречия в неконтрастна и контрастна функция

В периода, когато използват само една от двете форми, изграждащи дадена опозиция, децата все още не са поставили началото на овладяването на дейктичната функция, независимо дали употребяват само немаркирания знак (*тук/ tu*) или само маркирания (*там/ там*), както е в продукцията на Стефан.

За да приемем, че е започнало усвояването на контрастната функция на пространствените дейктични знаци, е нужно във вербалната продукция на дадено дете да бъдат регистрирани поне две езикови единици, противопоставящи се на системно равнище по признака *недисталност: дисталност*. Както бе отбелязано в предходния абзац, при повечето от изследваните деца това са показателните наречия *тук(a): там*, съответно *tu(taj): там*.

Редица проучвания върху други езици показват, че даже когато са на лице и двата члена на дадена опозиция, контрастните употреби на показателните местоимения/местоименни наречия са доста редки през първите няколко месеца след появата на пространствените дейктични знаци. Този факт отговаря на универсалната тенденция при овладяването на дейксиса, според която формата предшества функцията (вж. напр. Уейлз 1986; Стоянова 1992: 121–126 за темпоралния, 2005 за персоналният дейксис, 2009а и 2009б за пространствения дейксис), но също така и на ясно изразената тенденция в употребата⁸ на дейктичните знаци, при която неутрализациите са по-широко разпространени, отколкото обикновено се смята.

⁸ В цялостното и подробно изследване на показателните местоимения в полски и български преводни съвременни литературни източници, проведено от Мостовска (2004), се установява сравнително честа неутрализация „по отношение близост/ отдалеченост, особено при текстов дейксис“. Според авторката, т-местоимението, което заема централно място в показателната система, е „неутрално, немаркирано с признака близост/ отдалеченост“ (Мостовска 2004: 56). Очевидно изследователката приема неутрализацията за базисна характеристика на местоименията, образувани от корен т- (вж. също бел. 3 по-горе). В процеса на онтогенезата на пространствените дейктични знаци обаче е важно да се овладее контрастното значение, с което Т-местоименията участват в опозиции по признака *дисталност: проксималност*, тъй като тъкмо то е тяхното системно значение.

Първоначално полските и българските деца също използват демонстративите в тяхната неконтрастна функция, но в повечето регистрирани употреби семантизирането на пространството е адекватно на детските комуникативни намерения, доколкото децата в началото говорят за нещата и събитията от непосредственото им обкръжение⁹.

Следователно за неадекватна употреба на пространствените дейктични знаци може да се говори главно в случаите, когато се използват маркирани форми¹⁰. В ексцерпирания материал обаче примери като (1), в които демонстративът е употребен с дейктична функция, неотговаряща на ситуацията, са доста редки:

- (1) Инка (на 1;10.16): Niema czekoladki, niema¹¹. Инка показва празните си ръце.
В¹²: A gdzie jest czekoladka, co się z nią stało?
Инка: **Tam** do buzi czekoladka. Инка отваря уста и показва гърлото си.

Когато противопоставянето по *дисталност*: *недисталност* е в центъра на употребата на дейктичните знаци, децата го изразяват с адекватни вербални средства даже в доста ранни етапи от овладяването на езика.

Пример (2) представя един от най-ранните случаи с контрастна употреба – от извадката на Инка, преди да е навършила 1;6.

- (2) В: Gdzie jest twoja mama Inusiu?
Инка (на 1;5.18) : Mama. Инка показва майка си.
В: A gdzie jest Inka?
Инка: **Tu**. Показва себе си.
В: A gdzie jest ciocia?
Инка: **Tu**. Инка показва леля си.
В: A babcia gdzie jest Inusiu?
Инка: **Tam**. Показва баба си.

След средата на втората година контрастната функция на дейктичните знаци се използва достатъчно често от децата ранни говорители (примери 3 и 4).

⁹ В ранните стадии от езиковото развитие на децата двучленната система на опозиции все още не е изградена, следователно употребата на немаркирани форми не е резултат от избор, а единствена възможност.

¹⁰ Нека отново споменем ранните стадии от развитието на Стефан, който в продължение на три месеца указва пространството само с *там*.

¹¹ Детските изказвания и на двата езика са предадени със стандартния правопис, а не в транскрипция; фонетико-фонологичните отклонения не са отразени. Пропуснатите думи и някои префикси са означени в скоби. Морфологичните грешки в детските реплики обаче са запазени.

¹² Съкращението В обозначава реплика на възрастно лице в диалога с детето (обозначено с името му).

(3) Инка (на 1;10,26): Идва до леглото на майка си.
Инка: Mamusia *tutaj* (s)pała, Inusia *tam* (s)pała. Показва своето легло.

(4) Лилия (на 1;9): **Отива натам** Лилито с колата. Дий-дий-дий! Сега **идва насам**. **Оттам** колата минава. Дий-дий! Сега **нататък** да я вози Лилито.

Към средата на третата година всички изследвани деца се справят с указването на пространствена близост/ неблизост (пример 5).

(5) Стефан (2;5):
Стефан: Мамо, седне **там, ей там**, мамо!
В: Кой да седне там? Аз ли?
Стефан: Да.
В: Ами ти? Ти къде?
Стефан: *Ė*¹³ **тука**.
В: Ти тука, ама няма да можеш да виждаш книжката.

Специфичен начин за ситуативно идентифициране на различни референти, който започва да се използва от децата в доста ранен стадий от развитието им, е повторението на една и съща дейктична форма¹⁴: **ten – ten**, както е в пример (6), или **тази – тази** в пример (7).

(6) Баша (на 1;7,16):
Баша: **Ten** mamy. Баша показва велосипеда, който е на майка ѝ
Баша: **Ten** taty. Показва велосипеда, който е на баща ѝ
...
В: No pokaż mi jeszcze raz,
którgy rower mamy ?
Баша: **Ten** mamy, **ten** taty . Баша показва велосипеда на майка си, после
този на баща си

(7) Лилия (на 2;3,12) Лилия гледа две детски площадки
Лилия: **Тази** градинка е за – отляво и отдясно.
по-големите деца, а **тази** е за
по-малките деца.

Според синтактичните или дискурсните структури, в които са включени, повторените дейктични елементи може да указват последователно назовавани референти (места, обекти, признаци), които взаимно се изключват, съпоставят, противопоставят се или се свързват на принципа на конюнкцията¹⁵, както е в пример (8).

¹³ Акцентуваното *Ė* е разговорно съкращение на показателната частица: *emo > ей > Ė*.

¹⁴ Тази употреба се среща и в речта на възрастните носители на българския и на полския език (Ницолова, 1986: 111; Скибицки 2007: 182). На този принцип са изградени и някои устойчиви словосъчетания, като напр. бълг. *така и така; това и това, този и този*, пол.

¹⁵ За повече български примери вж. Стоянова 2009б.

(8) Вероника (на 2;5): *Цветенце. Ой, ой, тва е счупеничко. Е-е, тва е чупено.*

В: И това е счупено, да.

Вероника: *И тва е чупено, и тва...*

4. Процесът на овладяване на пространствените дейктични знаци преминава през стадий, в който те се използват с нестандартни значения

Овладяването на езиковите знаци невинаги е еднократен акт. Преди да усвоят дадена езикова единица, децата често преминават през периоди на свръхразширение или свръхстеснение на значението ѝ.

Анализът на българските и на полските данни потвърждават очакването, че показателните местоимения и местоименни наречия първоначално се използват със специфични, нестандартни значения.

4.1. Свръхстеснение на значението

Проксималните форми на демонстративите, като немаркирани членове на опозицията, в своята неконтрастна функция позволяват неутрализиране на противопоставянето по *дисталност*: *недисталност*, така че значението им е максимално разширено, без да е свръхразширено. Овладяването на маркираните дистални форми обаче преминава през период на свръхстеснение на значенията. Ето някои от тях.

4.1.1. Посредством дисталните форми се указват предимно локализации „извън дома“ или „извън помещението“, в които се намират детето и неговият адресат.

В пример (10) Стефан желае да види облака, който „гърми“, а в (11) обяснява, че са ходили „на прасъка“ (на пясъка), който се намира на детската площадка – места извън дома. Извън дома е и „полето“, където свети слънцето за Баша в пример (12).

(10) Стефан (на 2;5)

Стефан: Мамо! Гърми!

Гърми (да) видя *ей там!*

(11) Стефан (на 2;5)

В: Стефчо, я кажи на леля къде ходихме
ние с тебе с кофата и с лопатката?

Стефан: *Ей там* на пясъка, на пясъка.

(12) Баша (на 1;10.6)

Майката пише на бюрото.

Баша: Światło mamó zrób.

В: A gdzie świeci słoneczko Basiu?

Баша: *Там* (na) polu.

В (13) Баша указва с *tam* стая извън помещението, в което се провежда диалогът. В (14) Стефан разказва за момче на име Евлоги, което учителката е наказала „в банята“ на детската градина.

(13) Баша (на1;10.24) Майката слага Баша да спи и излиза; след малко се връща и вижда Баша да седи на леглото.

В: Czemu Basia nie śpi?

Co to znaczy?

Баша: Potem Basia uśnie. Teraz siedzieć.

Idź *tam* mamó pisać.

(14) В: Къде беше наказан (Евлоги)?

Стефан (на 2;5): *Ей там* беше (в) банята.

Членението на пространството, противопоставящо *в стаята: извън нея* (примери 13 и 14) и *в дома: извън него* (примери 10, 11, и 12), с което децата най-често свързват понятията за *недисталност: дисталност*, не съвпада с дейктичното противопоставяне между *тук* и *там*, тъй като указва само на една от възможните пространствени констелации. В примери (11) и (14) забелязваме още една интересна особеност на преходните дейктични системи при овладяването на българския пространствен дейксис: указвайки места извън дома, Стефан придружава демонстратива *там* с показателната частица *ето/ей*, използвана изключително в ситуативния дейксис. Така от изказванията му се създава погрешното впечатление, че „банята“ (*Ей там* беше в банята) и „пясъкът“ (*Ей там* на пясъка, на пясъка) са обозрима част от пространството, споделено от комуникантите в рамките на комуникативна ситуация. По всяка вероятност подобни употреби са свързани с факта, че в ранните стадии от езиковото развитие общуването между възрастни и деца е високо ситуативно: говори се главно за това, което протича „тук“ и „сега“. Откъсването от тази тясна ситуативна обвързаност става бавно и постепенно, като по-късните стадии често „пропускат“ елементи от по-ранните.

4.1.2. Посредством дисталните форми се указват скрити, недостъпни места и/или места, свързани с чуждо притежание

Ранните употреби в извадката на Баша разкриват други интересни аспекти от нестандартните употреби на дейктичните знаци: в примери (15) – (17) видимото, достъпното пространство (*tu*) се противопоставя на скритото, недостъпното (*tam*): *там* са копчетата (*guziki*) в пример (15), скрити зад завесата; *там* е кремът, скрит в кутийката в пример (16); *там* са покупките, скрити в кошницата (пример 17), в която детето иска да надникне.

(15) Баша (на 1;9.9) Баша хваща дядо си за ръка, води го до работната маса на баба си, вдига завеската.

Баша: Daj *tam* dziadziu guziki.

В: A baba pozwoliła?

Баша: Niema baby.

(16) Баша (на 2;1.24) Баша носи на майка си кутийка с крем.

Баша: Co *tam* jest?

В: Krem tam jest.

(17) Баша (на 2;3.20) Баша взема кошницата на майка си.

Баша: Ja zobaczem,

co *tam* mamusia kupiła.

Изважда от кошницата сапун.

Пример (18) илюстрира как пространството, в което се намира собствената вещ (палтото на Баша), е оразлично спрямо това, в което се намиря чуждата (палтото на бащата).

(18) Баша (на 1;9.19) Бащата премества палтото на Баша, за да вземе своето.

Баша: Nie ruszaj tata Basi płaszcz,

masz *tam* taty płaszcz.

Пример (19) обединява двете значения: с *tam* се указва местоположението на вещь (дрънкалка), която принадлежи на друг (бебето Войтуш) и в която същевременно нещо е скрито (топчета):

19) Баша (на 2;3.24)

В. показва на Баша дрънкалката на бебето Войтуш.

В: Nie ruszaj, to jest Wojtusia.

Баша: Co *tam* Wojtuś ma, kamienie?

Баша взема дрънкалката и я разклаща.

В: Nie, to nie kamienie, córeczko.

В: To pewnie jakieś kuleczki.

4.2. Струпване на (взаимно изключващи се) дейктични знаци с изясняваща функция¹⁶

В българската извадка се срещат примери, в които двата члена на дадена опозиция (*тук: там; това: онова*) се използват за идентифициране на едно и също местоположение. Нека разгледаме употребата им в диалози (20) – (22).

В (20) Стефан има за цел да привлече вниманието на комуникативния си партньор към референта „човек“ и прави това чрез поредица от дейктични знаци: *`е тук* (= ето тук), *`е там* (= ето там), *ето, ей го*. В

¹⁶ За понятието *изясняваща функция* вж. Фьргюсън, 1977.

тази дейктична поредица *тук* и *там* очевидно се неутрализират според признака „отдалеченост“ спрямо говорещото лице. Последователното им използване може да се тълкува като опит за максимално маркиране на локализацията, което да подпомогне адресата при идентифицирането на референта.

- (20) Стефан (на 2;5): Разглежда книжка с картинки.
Стефан: *Е тук, е там* човек.
Ето човека.
В: Ето долу.
Стефан: *Ей го* човека.

Необичайната употреба на *е там* и *ей тука* в пример (21) отговаря на същия стремеж за максимално и експлицитно маркиране на пространствения дейктичен признак; в случая заместването на *там* с *ей тука* вероятно е провокирано от уточняващия въпрос на възрастния, който може да се тълкува като проява на неразбиране. Така, в желанието си да бъде недвусмислено разбрано, детето включва и двата – в своята контрастна употреба взаимно изключващи се – дейктични знака.

- (21) Стефан (на 2;3) Стефан взема букет цветя и го слага на масата, без майка му да забележи това.
В: Къде го сложи?
Стефан: *Там* на масата.
В: На масата?
Стефан: *Ей тука, ей тука*.

Употребата на вербални (и невербални) средства в пример (22) е провокирана от сходна комуникативна ситуация: желаейки да подпомогне адресата в недвусмисленото идентифициране на референта, Лилия използва всички достъпни дейктични средства, при което два пъти сменя перспективата: дисталност (*онова*) – проксималност (*това, това там*) – и пак дисталност (*онова*).

- (22) Лилия (на 2;1,12) Детето иска да получи кутия, поставена на висок рафт заедно с други предмети.
Лилия: Бабо, *онова* да ми го дадеш!
Това, това там! (сочи)
В: Кое това?
Лилия: *Онова*.

Примерите показват, че натрупването на (взаимно изключващи се) дейктични знаци за вербализиране на пространството в детските изказвания е подчинено на т.нар. „процес на изясняване“ (Фъргюсън 1977), който

води до увеличаване на редундантността¹⁷. Стремехът към максимално маркиране в детските преходни езикови системи не се ограничава само до пространствения дейксис¹⁸, тъй като е в съгласие с установени универсални принципи на развитие.

Трудно е да се каже дали подобна употреба, нарушаваща прагматичните условия за функциониране на дейксиса, се среща и в диалози между възрастни, тъй като не съществуват изследвания по въпроса.

5. Маркиране на „тъждество-различие на референтите“ посредством дейктични знаци

Редица примери ни насочват към друга функция на дейксиса, която може да бъде дефинирана чрез признаците „тъждество: различие“ на референтите в рамките на текста. За съвременния български език тази функция се осъществява чрез противопоставянето между местоименията *този*, *такъв* и местоименното наречие *така*, от една страна, и *иначе*, *иначе*, както и синонимните им *друг*, *другояче*, от друга страна (Ницолова 1986: 107). В полския аналогични противопоставяния съществуват между *ten/ taki/ tak (samo)* и *inny/ drugi/ inaczej*¹⁹.

Употребата на знаци за маркиране на тъждество-различие на референтите е белег за нараснала езикова и комуникативна компетенция, затова подобни примери са регистрирани няколко месеца след появата на първите дейктични знаци в речта на изследваните деца.

В ексцерпирания материал противопоставянето по признака „тъждество: различие“ на референтите се осъществява на първо място чрез опозициите *тоя: друг*, *ten: inny/ drugi*²⁰ както е в (23) или *същият – другият* (в пример 30). По-често обаче местоименната форма *този* остава неексплицирана, а се подразбира от ситуативния контекст. Неексплицирано противопоставяне намираме в редица от приведените примери – от (24) до (27).

¹⁷ Тази тенденция е косвено свързана с един от оперативните принципи, формулиран от Дан Слобин (1973) като: „Дълбинните семантични отношения се маркират отчетливо посредством външни средства“.

¹⁸ Ето няколко примера със свръхмаркиране на посесивността от български деца, чиято възраст е дадена в скоби (по Stojanova 1986): Ето *ми* я *моята* маймуна (2;0.16); Ама аз ще си го хвана за *неговата* *му* лапичка и няма да се намокри (2;2.6); Ето това *ти* е *твоят* машина (2;2.19); Ама обаче *на тебе* *ти* измръзнали *твоите* ръце (2;2.15).

¹⁹ Примери, противопоставящи наречията *така-иначе* и *tak samo – inaczej* не бяха регистрирани в изследваната извадка.

²⁰ Полските граматикати обикновено не разглеждат *drugi* като част от местоименната система поради ярко изразеното му числително значение, но речниците недвусмислено отразяват значението на *drugi* в контекст на противопоставяне спрямо *ten*.

В диалозите от примери (29) и (30) идентифицирането на референта само чрез противопоставянето му спрямо друг референт по признака *тъждество*: *различие* се оказва невъзможно, затова възрастният реагира с въпрос „Кое другото?“ и „Същият като кой?“. С цел конкретизиране на обекта детето добавя подчинени определителни изречения, съответно: „*Дето* мяука“ и „*Оня, дете* Сънчо казва: „Лека нощ, деца!““. Допълнителните характеристики се оказват по-надеждни и слагат край на диалозите.

(29) Лилия (на 1;9;22)

Лилия търси котето играчка, което може се движи и издава звуци

Лилия: *Къде е другото котенце?*

В: Кое котенце?

Лилия: *Другото*.

В: Кое другото?

Лилия: *Дето* мяука.

В: А, английското! Ето го.

(30) Лилия (на 2;1.10)

Вижда на витрина стенен часовник.

Лилия: Това е *същият* часовник, мамо.

В: Същият като кой?

Лилия: Като *другия*.

В: Като кой другия?

Лилия: *Оня, дете* Сънчо казва: „Лека нощ, деца!“

В (31) изглежда, че противопоставянето е „преобърнато“ – най-напред детето маркира един обект с „различие“ – „*Друга* книга“, а след това – друг обект като „тъждествен“ – „*Е тази* книга“ и „*Тази* книга *там*“. Всъщност референтът на „*Друга* книга“ е противопоставен имплицитно като „различен“ спрямо обект, подразбиращ се от контекста (както в примери 23, 25, 26, 28). Различният референт на „*Друга* книга“, който все още не е специфициран в комуникативната ситуация, бива на свой ред локализиран от детето посредством повторение и натрупване на дейктични знаци: „*Е тази* книга“; „*Тази* книга *там*“. Тъй като това все още се струва на детето недостатъчно информативно, за да може адресатът недвусмислено да идентифицира референта, то добавя и недейктична характеристика на обекта: „(*На*) *Ванко книгата*“.

(31) Стефан (2;3):

Стефан: *Друга* книга (да) (на)мерим! Да.

В: Друга книга ли да намерим? Намери друга книга!

Стефан: *Е тази* книга.

В: Е тази! Я да я видим тази.

Стефан: *Тази* книга *там*. (*На*) *Ванко книгата дай*.

6. Ново завоевание: поява на показателни местоимения и местоименни наречия за указване на признаци: *такъв, така, толкова; taki, tak, tyle*

Метафоризираната пространствена семантика на тези демонстративи бе вече описана в параграф 2. Функцията им да указват „тъждество: различие“ на референтите в рамките на текста бе спомената и в предходния параграф. В ексцерпирания материал обаче не бяха регистрирани примери на опозиции от типа на *такъв: иначе/ друг; така: иначе* и *taki: inny/ drugi*²¹; *tak – inacze*, а само от типа на *този/ същият: друг* и *ten: inny/ drugi*. Причината е свързана с факта, че местоименията от парадигмите на *такъв* и *taki*, наред с местоименните наречия *така* (*толкова*) и *tak* (*tyle*), се овладяват сравнително късно поради по-сложната им семантика: те служат за сравняване и диференциране на обекти не само по местоположението им, а според техни качества. Местоименията от парадигмите на *такъв / taki* се използват за указване на обекти чрез идентифициране на техните ситуационно или контекстно зададени характеристики; за целта качествени особености на един предмет се сравняват с тези на друг предмет, за да се установи тяхното сходство въз основа на ситуационен или вербален контекст (Ницолова 1986: 117). Местоименните наречия *така/ tak* указват начина на извършване на някакво действие или протичане на събитие, а *толкова/ толкоз/ tyle* – количествени характеристики на други признаци.

Поглед върху Таблица 1 и Таблица 2 ни разкрива колко неравномерно са разпределени тези демонстративи в извадките на отделните деца.

Местоименията от парадигмата на *такъв/ taki* са свръхпредставени при Инка (20,76%), относително често се срещат в извадките на Вероника и Яш (съответно 13,1% и 12,7%) и са доста ограничени в речта на Баша (3,06%) и Лилия (2,17%), а при Стефан отсъстват напълно. Показателните наречия *така* и *tak* се срещат в извадките на всички изследвани деца. Тяхното процентно разпределение също варира доста, но амплитудите на вариация са по-малки. Интересно е, че докато полските деца използват по-често *taki* (усредненият процент е 12,17%), отколкото българските деца използват *такъв* (средно в 5,09%), при наречията съотношението е обратното: *tak* е регистрирано средно в 5,65% при полските срещу 10,22% при българските деца. Изглежда, показателните местоимения и местоименните наречия са по-често използвани в полския език.

²¹ Този тип противопоставяне не се отбелязва от Мостовска, подчертава се само, че: „Показателните местоимения за признаци в полския език не образуват опозиция близост/ отдалеченост, т.е. показателната система е редуцирана до едночленна“ (Мостовска 2004: 111). Според традициите на българската описателна граматика *такъв* се противопоставя на *иначе/ иначе*, а *така* – на *иначе*, като обикновено не се коментира доколко тези опозиции са свързани с пространствения дейкис. Едва по-нови изследвания, като това на Ницолова (1986), свързват тези формални опозиции с признака *тъждество: различие* на референтите, като към традиционно включваните форми се добавя и *друг*.

менните наречия се разпределят в извества степен комплементарно. Това е особено ярко изразено при емфатичната им функция, която се разглежда по-нататък в текста.

В таблиците не са отразени употребите на показателното местоименно наречие за количество *толкова/ толкоз/ tyle*, тъй като те са регистрирани главно в извадката на Яш, при това в доста ограничен брой и само емфатично, затова се обсъждат в **параграф 7**.

6.1. Употреба на местоимения от парадигмата на *такъв/ taki*

Примери (32) – (38) илюстрират употребата на показателни местоимения *такъв/ taki* в тяхната неемфатична функция. В (32) и (33) сравнението на обектите според техните признаци е ситуативно зададено, докато в примери (36) и (37) е заявено в изказването на децата: Инка иска *pierogzka*, ***taki jak*** Jola ma („пирожка, такава, каквато има Йола“), а Яш обяснява, че ще нарисова красиво момиченце ***taką, jak*** *babunia narzysowała* („такова, каквото е нарисувала баба“). В пример (36) наблюдаваме имплицитно сравнение, но идентифицирането на сравнявания обект (***takie*** *babki; babkę taką gobioną*) става ситуативно, чрез директно посочване. Накрая, (37) ни дава пример за анафорична употреба на местоимението ***такива***: то пренася към предходните изказвания на възрастните.

(32) Баша (на 2;3.24)

Баша разглежда великденска картичка с нарисувано пиле.

Баша: Ja nie mam ***takiego*** kurczątka.

Баша: Trzeba mie kupić ***takie*** kurczątko.

(33) Яш (на 2;4.23)

Яш седи със сестра си на прозореца и обсъжда колите на улицата.

Яш: Widziałaś Aniu, ***taką*** autolką
pojedziem na wieś, ***taką*** autolką.

(34) Инка (на 2;4.12)

Инка: Ciociu, daj mi pierogzka,
taki jak Jola ma.

Лелята дава на Инка пирожка и тя започва да я яде.

Инка: ***Taki*** pyszny pierożek jałam.

(35) Яш (на 2;4.12)

Яш: Narzysuję śliczną dziewczynkę, ***taką,***
jak *babunia narzysowała*.

(36) Инка (на 2;2.13)

Клекнала на земята, Инка прави сладкиши от пясък.

В: И това натискаш, и другото, а?

Стефан: И туй. **Така** ше свиря.

(46) Вероника (на 2;6)

Вероника реди кубчета едно върху друго.

В: Я покажи как се прави кула.

Вероника: **Така. Така** се прави кула.

7. Изразяване на конотации посредством дейктични знаци

Успоредно с усвояването на дейктичната и анафоричната функция на местоименията и местоименните наречия децата започват да овладяват и възможностите на демонстративите да изразяват конотации. И в двата езика с такава функция се използват преди всичко *такъв/ taki* и *така, молкова/ tak, tyle* (вж. напр. описанието на експресивните значения на *taki, tak* и *tyle* у Мостовска 2004: 117, 126, 159). Употребата на *такъв/ taki* и *така/ tak* за експресивизация и интензификация е регистрирана в извадките на полските деца и на Лилия, но особено изобилства в речта на Яш и Инка, а *tyle* се среща в единични примери само при Яш.

В примери (47) – (49) емфатичната употреба на *taki* усилва семантиката на прилагателни за количество и размер: *taki duży; malutkich takich; taką wysoką*, а в (50) – (52) подчертава качествените характеристики на обектите, изразени посредством прилагателните: (miku) *taki* biedny; (truskaweczka) *taka* słodka, *taka* biała; *taki* ładny, *malutki* (centymetr).

(47) Инка (на 1;11.18)

Инка гледа през прозореца как

децата играят на полето и крещи радостно

Инка: Mamusiu, Ewunia **tam** jest, Adaś.

....

Инка: Mamusiu popatrz, Ewunia ma wózeczek, oo **taki duży**, lalunię.

(48) Инка (на 2;0.0)

Инка: Inusia chce do piasków **malutkich takich**.

(49) Яш (на 2;4.26)

Яш: (Z)robiłem wieżę, **taką wysoką**.

В: Chodź, zobaczmy, oglądniemy tę wieżę.

(50) Яш (на 2;5.4)

В: Pojedziemy w sobotę na wieś.

В: Trzeba będzie spakować walizkę.

Яш чува това и си събира играчките.

В: Co ty robisz ? Pakujesz się?

Яш: Tak, pakujem się.

Яш: Mika też, bo miku **taki** biedny.

- (51) Инка (на 2;2.16) Вижда ягоди на масата.
 Инка: Babciu proszę mi dać
 truskaweczkę *taką* słodką.
 В: Dobrze.
 ...
 Инка: Oo mam truskaweczkę *taką* białą. Взема ягодата и възкликва.
- (52) Баша (на 2;4.10) Баша е намерила парче лента, подава го на майка си.
 Баша: Masz mamо taki centymetr.
 В: To nie jest cyntymetr, Basiu. To tasiemka.
 Баша: To *taki* ładny, malutki centymetr mamо, wiesz?

В примери (53) и (54) Яш използва показателното местоименно наречие *tyle* не за указване на количество, а с интензифицираща функция; с аналогична функция в (55) Лилия употребява *така*.

- (53) Яш (на 2;0.24)
 В: Jasiu, co ty robisz?
 Яш: *Tyle* kramu, dopiero niania posprzątała.
- (54) Яш (на 2;3.27)
 Яш: *Tyle* razy szukałem i nie mogłem znaleźć.
- (55) Лилия (на 1;10.16) Стряска се от силен шум на двора.
 Лилия: *Така* се изплаши Лилито!
 В: Защо?
 Лилия: Един чичо и една леля тупат двамата.

При изразяване на конотации семантичната и функционална близост на демонстративите *така* и *толкова*, които на свой ред показват сходство с въпросителните наречия *как* и *колко*²², позволяват тези думи заместители в редица случаи да заемат взаимозаменяеми позиции в изречението. Децата отрано са чувствителни към възможностите на демонстративите и интерогативите да изразяват конотации, но проявяват индивидуални предпочитания към едно или друго от споменатите езикови средства.

Така, Лилия прибегва до въпросителни местоименни наречия в контексти, в които при Яш и Инка бихме очаквали показателни форми: нека сравним примери (56) и (57) с примери (47), (49) и (54).

(56) Лилия (на 1;9.21): *Колко* голямо парче хапнала Лилито!

(57) Лилия (на 2;0,15): Виж *колко* много книги натрупани!

²² Мостовска посочва като разлика между двата езика възможността полски показателни местоимения с експресивно значение да бъдат преведени с български въпросителни в същата функция, напр: „Oto *tak* o sprawach świata błędnie sądziła“, предадено на български като „Ето *как* погрешно мислеше за работите на тоя свят“.

В извадката на Лилия обаче се открива още един специфичен начин за изразяване на конотации: посредством показателното местоимение *тоя*. В (58) *тоя* не служи за идентифициране на лицето, назовано посредством роднинско име, а е „подчертано конотативен елемент“, означаващ лично отношение на говорещия към референта на името (Ницолова 1986: 113).

(58) Лилия (1;11): Много сладичка водичка донесъл *тоя* тате!
Много хубава водичка донесъл *тоя* тате!

Аналогична употреба на местоимението не бе регистрирана в полската извадка, въпреки че тази употреба съществува в езика на възрастните.

8. Индивидуални вариации в овладяването на преходните дейктични системи

Анализираните полски и български данни не показаха ясна корелация между начините на овладяване на показателните местоимения и местоименни наречия, от една страна, и, от друга, двата типа индивидуални вариации в овладяването на езика – по скорост (според която се различават ранни от късни говорители) и по стил (според който децата, следващи референциален стил, се диференцират спрямо тези, следващи експресивен стил).

Тези резултати са в съгласие с получените в предишни изследвания на български деца (Стоянова 2009а и 2009б).

Горното изложение обаче дава основание да се отчитат индивидуални стратегии на развитие и предпочитания към едни или други средства на пространствения дейксис; тези предпочитания се отразяват както в количествени показатели (нулева, ниска или висока честота на употреба, свръхупотреба), така и в качествени характеристики (свръхгенерализации, синонимни замени и т.н.), които бяха отбелязани в текста (вж. също Стоянова 2009а и 2009б, където се анализира тенденцията Стефан да използва пространствения дейксис за изразяване на волеизлияние).

9. Заключение

Във всички естествени езици съществуват дейктични системи, позволяващи алтернативно използване на номинални и прономинални форми. Овладяването на комуникативните конвенции за употреба на дейктичните знаци, които функционират на базата на споделена между говорещия и слушащия информация, е продължителен процес, в който се наблюдава смяната на различни временни езикови системи.

Чрез анализиране на ексцерпираните български и полски данни бяха потвърдени няколко универсални особености, отнасящи се до овладяването на местоименното и проадвербиалното кодиране на пространството в

двата славянски езика. Бе установено, че първоначално децата употребяват формите на пространствения дейксис в тяхната неконтрастна функция, а немаркираните членове на опозицията обикновено се появяват по-рано от маркираните. Преди да овладеят противопоставянето на показателните местоимения и местоименни наречия според признака *недисталност*: *дисталност*, децата използват тези думи заместители с нестандартни значения. Когато обаче противопоставянето по този признак е в центъра на употребата на дейктичните знаци, децата го изразяват с адекватни вербални средства даже в доста ранни етапи от овладяването на езика.

Екскерпираните данни свидетелстват за специфичната реализация на споменатите универсални тенденции. Например първият демонстратив във вербалната продукция на едно от децата, противно на очакванията, е маркираният член на двойката *тук*: *там*, като в продължение на около три месеца (на възраст между 1;8 и 1;11) детето посочва места и обекти в пространството само посредством тази форма. Анализът на българските и полските примери позволи във временните езикови системи на българските и полските деца да се открият няколко конкретни нестандартни значения на дейктичните знаци, маркирани с *дисталност*, такива като „извън помещението“, „извън дома“, „скрито, недостъпно пространство“, „пространство, в което се намира чужда вещ“.

Бе проследено развитието на средствата за маркиране на „тъждество-различие на референтите“ в двата езика; разнообразните пътища за усвояване на показателните местоимения и местоименните наречия, указващи признаци: *такъв*, *така*, *толкова*; *taki*, *tak*, *tyle* и относително ранната поява на примери, в които пространствени дейктични знаци се използват от децата за изразяване на конотации.

Овладяването на показателните местоимения и местоименните наречия в изследвания период (от 1;6 до 2;6) разкрива не толкова езиково специфични, колкото индивидуални особености. Те обаче не корелират с познатите в литературата по психолингвистика индивидуални вариации по скорост и стил на овладяване, а са резултат от уникалните процеси на възприемане, анализ и преработка на езиковата и комуникативната информация, които се реализират в съзнанията на всяко отделно дете.

Библиография

- Блум, Лайтбоун, Хууд 1975: Bloom, L., Lightbown, P., Hood, L. Structure and variation in child language. – In: *Monographs of the Society for Research in Child Language Development* 40, 1975, Serial No 160, 1975.
- Велчева-Бояджиева 1963: Велчева-Бояджиева, Б. Към въпроса за изчезването на тричленната показателна система в българския език. – В: *Славистичен сборник* (По случай V Международен конгрес на славистите в София), 1963, 129–139.

- ГСБКЕ 1983: *Граматика на съвременния български книжовен език. Том 2. Морфология* (под ред. на Д. Тилков, Ст. Стоянов, К. Попов). София, 1983.
- Кларк 2005: Clark, E. V. *First Language Acquisition*. (4th printing). Cambridge Univ. Press, 2005.
- Лайънс, 1977: Lyons, J. *Semantics*. Vol. 1.–2. Cambridge, 1977.
- Мостовска 2004: Мостовска, М. *Показателните местоимения в полския език и техните български функционални съответствия*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2004.
- Ницолова 1986: Ницолова, Р. *Българските местоимения*. София: Наука и изкуство, 1986.
- Попова 2006: Попова, В. *Ранната граматика на детския език*. Велико Търново: Фабер, 2006.
- Скибицки 2007: Skibicki, M. *Polnische Grammatik*. Hamburg: Helmut Buske Verlag, 2007.
- Слобин 1973: Slobin, D. I. Cognitive prerequisites for the development of grammar. – In: C. A. Ferguson, D. I. Slobin (eds.). *Studies of Child Language Development*. New York, 1973, 175–208.
- Стоянова 1992: Стоянова, Ю. Вербална комуникация между възрастни и деца: социолингвистичен аспект. *Език и литература*, 1992, кн. 1, 39–49.
- Стоянова 2005: Stoyanova, J. Between Adults, Siblings, and Teddy-Bears: How Bulgarian Children Acquire Personal Deixis? – *Psychology of Language and Communication*, 2005, Vol. 9, No 2, 13–42.
- Стоянова 2009а: Стоянова, Ю. *Индивидуални вариации във вербалното развитие*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2009.
- Стоянова 2009б: Стоянова, Ю. Показателни местоимения и пространствен дейкис в ранната онтогенеза. – *Съоставително езикознание*, 2009, № 1, 74–89.
- Уейлз 1986: Wales, R. Deixis. – In: P. Fletcher, M. Garman (Eds.). *Language Acquisition. Studies in First Language Development* (IInd edition). Cambridge: Cambridge University Press, 1986, 401–428.
- Фърдюсън 1977: Ferguson, C. A. Baby talk as a simplified register. – In: Snow, C. E., Ferguson, C. A. (Eds.). *Talking to Children. Language Input and Acquisition*. Cambridge: CUP, 1977, 219–236.
- Халидей 1975: Halliday, M. A. K. Learning How to Mean. – In: Lenneberg, E. H. Lenneberg, E. (Eds.). *Foundations of Language Development: A Multidisciplinary Approach*. New York: Academic Press, 1975, 239–265.
<http://childes.psy.cmu.edu/data/Slavic/Polish/>

Речници

- Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny* (red. H. Zgółkowa). Poznań: Kurpisz, 1996.
- Słownik współczesnego języka polskiego* Т. 1–2. Warszawa, 2009.

Електронни източници

<http://childes.psy.cmu.edu/data/Slavic/Polish/>

e-mail: julianastoyanova@yahoo.com